

# Houdingen van Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers\*

L. Bruins

## 1 Inleiding

Sinds het midden van de jaren vijftig is er een steeds grotere behoefte ontstaan aan de tewerkstelling van buitenlandse werknemers in ons land. Het aantal hier werkzame buitenlanders groeide gestadig. Een toename, die niet onopgemerkt is gebleven. Verschillende keren verschenen berichten over strubbelingen tussen Nederlanders en buitenlandse werknemers in de pers. Het is daarom van belang inzicht te krijgen in de factoren, die van invloed zijn op de houding ten opzichte van andere nationaliteiten. Met dit laatste heeft het door mij uitgevoerde onderzoek zich beziggehouden.

Het onderzoek werd opgezet om een antwoord te vinden op de vraag of *werkcontact* een positiever houding onder Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers bewerkstelligde. De gegevens werden verkregen door middel van een schriftelijke enquête, die in augustus en september 1973 onder *Nederlandse* werknemers van een textielconcern werd gehouden. In dit artikel wordt over het onderzoek verslag gedaan. Allereerst volgt een korte samenvatting. Er werd begonnen met globaal na te gaan of er een 'positief' verband bestond tussen werkcontact en houding ten opzichte van buitenlandse werknemers. De eerste uitkomsten vormden een ondersteuning van de veronderstelling, dat dit inderdaad het geval was. Daarna werd de waarschijnlijkheid van alternatieve verklaringen (zelfselectie, invloed van de bedrijfsorganisatie) onder de loep genomen. Nadat nagegaan was of voor enkele afzonderlijke nationaliteiten (namelijk Turken en Spanjaarden) gold dat werkcontact met deze nationaliteiten een positiever houding te zien gaf, werd gekeken of verschil in 'waardering' voor de nationaliteiten naast werkcontact nog van invloed zou kunnen zijn. Aangezien het verband tussen werkcontact en houding bij de Spaanse nationaliteit sterker bleek te zijn dan bij de Turkse natio-

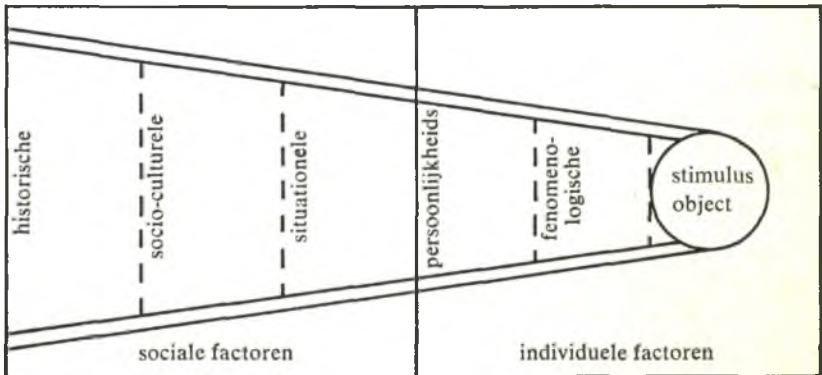
\* Dit artikel is gedeeltelijk een weergave van de resultaten van een onderzoek, opgezet voor mijn doctoraal-scriptie sociologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Prof. dr. J. E. Ellemers, Prof. dr. G. P. A. Braam en Drs. A. C. M. A. Rutgers wil ik graag voor hun hulp bedanken.

naliteit, werden vervolgens vijf mogelijkheden naar voren gebracht, ter verklaring van dit verschil. Na bovenstaande vrij globale benadering werd dieper ingegaan op de mogelijke invloed van andere factoren (vooral persoonlijke kenmerken).

## 2 Relaties tussen verschillende groeperingen in de samenleving

De relaties tussen groeperingen worden volgens Pettigrew (1976) bepaald door zes nauw verband met elkaar houdende klassen van factoren: historische, socio-culturele, situationele, persoonlijkheids-, fenomenologische en 'stimulus-object'-factoren.<sup>1</sup> Deze maken elk een andere benadering noodzakelijk. De verschillende benaderingen leveren stuk voor stuk hun bijdrage tot een beter inzicht in de relaties tussen de verschillende groeperingen. Tezamen vormen de benaderingen een 'lens-model', met in het brandpunt het stimulusobject (de minderheidsgroepering). De historische benadering is de meest brede, de stimulus-object benadering de meest toegespitste. In figuur 1 is dit weergegeven. Deze weergave helpt enige ordening in het denken te brengen, al zullen de klassen van factoren elkaar in werkelijkheid deels overlappen en zal er zelfs interactie bestaan tussen bijvoorbeeld persoonlijkheids- en socio-culturele factoren.

Figuur 1: Zes benaderingen voor de bestudering van de relaties tussen verschillende groeperingen



Bron: Pettigrew 1976, blz. 464

Herhaaldelijk is in studies, waarin de aandacht gericht was op factoren, waarmee men rekening moet houden bij verbetering van verhoudingen tussen verschillende groeperingen, gewezen op de grote betekenis van 'contact' (een si-

tuationele factor in bovenstaand model). Allport wees er in 1954 in 'The nature of prejudice' echter al op, dat contact op zichzelf nog geen garantie vormt voor betere verhoudingen. Hij concludeerde — na bestudering van enige onderzoeksresultaten — dat vier kenmerken van de contactsituatie uitermate belangrijk zijn. Vooroordelen<sup>2</sup> en conflicten tussen twee groeperingen kunnen worden gereduceerd, wanneer de groeperingen (a) een gelijke status bezitten, (b) gemeenschappelijke doelstellingen nastreven, (c) het gevoel hebben wederzijds afhankelijk van elkaar te zijn in plaats van elkaar te zien als concurrenten en (d) contact hebben dat de steun heeft van autoriteiten of de wet, of in overeenstemming is met de 'gewoonten'. Deze conclusies van Allport hebben nadien nauwelijks aan belang ingeboet. Ze worden nog steeds door verschillende auteurs (onder wie Pettigrew) met instemming naar voren gebracht.

### 3 Probleemstelling

Zoals reeds in de inleiding gesteld, was het doel van het onderzoek meer inzicht te verkrijgen in factoren die van invloed zijn op de houding ten opzichte van andere in ons land aanwezige nationaliteiten. Gezien de betekenis, die in (vnl.) Amerikaanse publicaties over relaties tussen negers en blanken aan 'contact' werd gehecht, leek het me aantrekkelijk om de contactsituatie als een belangrijk uitgangspunt voor het onderzoek te kiezen en wel contact tijdens het werk. Een belangrijke stimulans voor juist deze benadering vormden ook de resultaten van onderzoek van onder meer Harding en Hogrefe (1952) en Minard (1952), waarbij duidelijk naar voren kwam, dat contact met negers tijdens het werk erg belangrijk was voor de totstandkoming van positievere houdingen ten opzichte van negers. Bovendien bood de gekozen benadering mij naar mijn gevoel de mogelijkheid een aantal factoren redelijk onder controle te houden.

De probleemstelling, die voor het onderzoek werd geformuleerd, luidde: *'Brengt werkcontact een positievere houding onder Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers tot stand?'* Zoals uit het bovenstaande reeds is op te maken — men zie de vier door Allport genoemde belangrijke kenmerken van de contactsituatie — moet er rekening mee worden gehouden, dat de 'status' van het werk de houding ten opzichte van de buitenlandse werknemers beïnvloedt. In het onderzoek is de aandacht dan ook gericht op werknemers die, wat het niveau en de aard van het werk betreft, zoveel mogelijk met elkaar overeenstemden.

## 4 Situering

Het onderzoek vond plaats bij een Twents textielconcern, waar verschillende buitenlanders, afkomstig uit landen rondom de Middellandse Zee, werkzaam waren. Twee produktie-eenheden van dit concern waren bij het onderzoek betrokken, en wel een spinnerij in Almelo en een finishing (bedrijf) in Goor.<sup>3</sup> Het werknemersbestand in de spinnerij (met in totaal ca. 342 werknemers) bestond ten tijde van het onderzoek voor ongeveer 50 % uit Turken en Spanjaarden. De finishing in Goor (ca. 218 werknemers) werkte met ongeveer 10 % buitenlanders; voornamelijk Turken en één Spanjaard. In de spinnerij waren uitsluitend mannen aanwezig. In de finishing werkten ook praktisch alleen mannen.

## 5 Het begrip 'houding'

Het begrip 'houding' is hier bedoeld als synoniem van het begrip 'attitude'. Een houding kan men omschrijven als een geneigdheid om op objecten of situaties te reageren op een wijze die gunstig of ongunstig genoemd kan worden. Een onderscheiding in componenten van de houding is onder meer te vinden bij Krech, Crutchfield en Ballachey (1962). Zij onderscheiden er drie, te weten een cognitieve component, een gevoelscomponent en een 'action-tendency' component.

Hoewel houdingen kunnen veranderen, worden ze toch, wat hun richting en intensiteit betreft, als vrij duurzaam beschouwd.

## 6 Operationalisering van de begrippen 'houding' en 'werkcontact'

Hoe kan de 'houding' worden geoperationaliseerd? Een aantal uitspraken werd bij elkaar gezocht, waarvan vermoed werd, dat zij de (meer of minder afwijzende) houding ten opzichte van buitenlandse werknemers tot uitdrukking zouden kunnen brengen. Enige Bogardusschaal-items alsmede enkele andere vaker bij houdingen-onderzoek gebruikte items zijn in de opgenomen uitspraken te herkennen. Om een meetinstrument voor de houding te verkrijgen werd op de bij elkaar gezochte uitspraken de Likert-analyse toegepast.<sup>4</sup>

Een zwakheid van een dergelijke houdingen-test is echter, dat alleen *verbale reacties op verbale items* worden verkregen (zie de Groot 1966, blz. 189). In dit onderzoek is dit bezwaar nog zoveel mogelijk vermeden, omdat — wat de reeds genoemde onderscheiding in componenten betreft — de nadruk bij de opgenomen uitspraken op de 'action-tendency' component valt.<sup>5</sup> Er mag echter niet zonder meer worden aangenomen, dat het werkelijk gedrag tegenover

de buitenlanders steeds een weerspiegeling vormt van de gemeten houding. Het hebben van 'werkcontact' met buitenlandse werknemers werd geoperationaliseerd door middel van de vraag: 'Hebt u gedurende de laatste maand op uw werk met één of meer buitenlandse werknemers (werkneemsters) gesproken of gebarentaal uitgewisseld?'<sup>6</sup> De antwoordmogelijkheden bij deze vraag waren: (a) 'geen enkele keer', (b) 'alleen met buitenlandse werknemers', (c) 'alleen met buitenlandse werkneemsters' en (d) 'zowel met buitenlandse werknemers als werkneemsters'.<sup>7</sup> Hieraan vastgekoppeld was de vraag: 'Wat is het land van herkomst van deze werknemer(s) (werkneemster(s))?' Het laatste gaf de mogelijkheid om het werkcontact tevens per nationaliteit te bepalen.

## 7 De werkwijze

Via aselechte steekproeftrekking uit de Nederlandse werknemers van de betreffende produktie-eenheden (de spinnerij in Almelo en de finishing in Goor) werden de respondenten uitgekozen. Het totaal aantal geënquêteerden bedroeg 136; 66 uit de spinnerij en 70 uit het finishingbedrijf. Enquêteering kon steeds in werktijd plaatsvinden (ca. vijf enquêtes tegelijk). Het aantal weigeringen was  $\pm 7\%$ ; bovendien werden twee erg onduidelijk ingevulde vragenlijsten niet gebruikt.

In de aan de respondenten voorgelegde vragenlijsten waren allereerst 63 uitspraken opgenomen om meting van de houding mogelijk te maken; 21 m.b.t. *Turkse werknemers*, 21 m.b.t. *Spaanse* en 21 m.b.t. *Engelse werknemers*. De formulering van de uitspraken, die betrekking hadden op Turken, was — afgezien van de nationaliteit — gelijk aan die voor de Spanjaarden en Engelsen. Het aantal antwoordmogelijkheden voor elke uitspraak was vijf (lopende van sterk mee eens tot helemaal niet mee eens). Gezien het feit, dat in de produktie-eenheden vooral Turken en Spanjaarden werkten, is het begrijpelijk dat de aandacht vooral gericht was op het meten van de houding ten opzichte van deze nationaliteiten. Engelsen werkten evenwel niét in de produktie-eenheden. De houding ten opzichte van Engelsen werd echter nagegaan om twee redenen:

- a om over een extra controle-variabele te beschikken (zie blz. 340);
- b om aan een eventueel te vinden 'ordering in sympathie' meer contour te kunnen geven (zie blz. 341, 342).

Behalve bovenbedoelde uitspraken waren er uiteraard enkele vragen opgenomen om het werkcontact te bepalen (zie par. 6). Tenslotte werden vragen over leeftijd, godsdienst, contact buiten werktijd e.d. opgenomen, die dienden om over enkele controlevariabelen te beschikken.



## 8 Verband tussen werkcontact en houding

Allereerst werd nagegaan of de veronderstelling juist was, dat er een 'positief' verband bestond tussen werkcontact en houding ten opzichte van de buitenlandse werknemers. Zoals reeds opgemerkt betekende werkcontact met buitenlandse werknemers bij dit onderzoek het hebben van werkcontact met Turken en/of Spanjaarden.<sup>8</sup>

Om de houding ten opzichte van de buitenlanders te meten werd daarop een Likertschaal geconstrueerd, bestaande uit uitspraken voor zowel Turken als Spanjaarden.<sup>9</sup>

Zoals tabel 1 laat zien, kon de veronderstelling gebaseerd op het literatuuronderzoek in eerste instantie worden bevestigd. Voor degenen, die werkcontact met buitenlandse werknemers hadden, kwam een minder afwijzende houding naar voren dan voor degenen, die dit contact niet hadden (GAMMA = .59).<sup>10</sup>

Tabel 1\*: Verband tussen werkcontact en houding ten opzichte van de buitenlandse werknemers

		werkcontact met buitenlandse werknemers		
		ja	nee	
houding t.o.v. de buitenlandse werknemers	van 'positief'	30	4	34
		25	9	34
		16	18	34
	naar 'negatief'	13	21	34
		84	52	N (136)

GAMMA = .59

## 9 Alternatieve verklaringen

*Zelfselectie* – Men kan zich voorstellen, dat er andere factoren dan werkcontact verantwoordelijk zijn voor een positiever houding. Iemand kan bijvoorbeeld tegenwerpen: 'Op plaatsen waar buitenlandse werknemers werken, gaan

\* In de tabellen 1, 3 en 4 zijn de totaalscores samengevat in vier categorieën, elk bestaande uit 34 (c.q. 33) personen. De bovenste categorie (rij) bevat personen met de hoogste totaalscores, de onderste categorie de personen met de laagste totaalscores.

alleen dié Nederlanders werken, die positief tegenover hen staan; logisch, dat 'werkcontact' personen hoger op een houdingen-schaal scoren. Er heeft reeds een proces van zelfselectie plaatsgehad'. Dit laatste is echter niet erg waarschijnlijk. Als met 'plaatsen' de bedrijven of produktie-eenheden worden bedoeld, gaat de redenering in ieder geval al niet op. Bij dit onderzoek werkten namelijk alle ondervraagden (dus zowel degenen mét als zónder werkcontact) in bedrijven, waarin buitenlandse werknemers aanwezig waren. Het al dan niet tot stand komen van werkcontact was sterk afhankelijk van de werkzaamheden, die men binnen het bedrijf verrichtte. Bovendien kan nog opgemerkt worden, dat veel van de ondervraagde Nederlanders reeds bij de betreffende bedrijven werkzaam waren, toen er nog helemaal geen buitenlandse werknemers aanwezig waren (vooral geldt dit voor de finishing). Men kan dus zeggen, dat de Nederlandse werknemers van de betreffende bedrijven in sterke mate voor een 'fait accompli' zijn gesteld. Het zijn vooral de arbeidsomstandigheden, die het 'werkcontact' hebben bepaald. Op grond hiervan kan gezegd worden, dat het vrij toevallig zou zijn als degenen met werkcontact, voordat dit contact tot stand kwam, reeds een positiever houding hadden dan degenen zonder dit werkcontact.

*Verskil in bedrijfsorganisatie* — Degenen met werkcontact met buitenlandse werknemers zijn vooral in de spinnerij te vinden, degenen zonder werkcontact in de finishing. Het is denkbaar, dat het beleid van de bedrijfsleiding in beide produktie-eenheden zodanig van elkaar verschilt, dat de houding van de in de spinnerij werkende Nederlanders met én zonder werkcontact in ieder geval positiever is dan de houding van de (Ned.) werknemers in de finishing.

Tabel 2\*: Verband tussen werkcontact en houding ten opzichte van de buitenlandse werknemers voor de produktie-eenheden afzonderlijk

		2.1 spinnerij		2.2 finishing	
		ja	nee	ja	nee
houding t.o.v. de buitenl. werknemers	+	40	1	15	12
	-	20	5	9	34
		60	6	24	46
		N (66)		N (70)	

\* In tabel 2, waarin met een controle-variabele is gewerkt, zijn de uitkomsten in 2 x 2-vorm samengevat. De mediaan (voor N = 136) is hierbij gehanteerd als scheidslijn tussen 'positieve' (+) en 'negatieve' (-) houding.

Als deze veronderstelling juist is, mag men verwachten, dat het verband tussen werkcontact en houding zal vervallen, wanneer dit voor de produktie-eenheden afzonderlijk wordt nagegaan. Deze veronderstelling kan getoetst worden door de variabele 'produktie-eenheid' constant te houden (zie tabel 2).

Zoals tabel 2 laat zien, zijn er in de spinnerij erg weinig geënuquëeerden zonder werkcontact. Toch lijkt de conclusie op grond van de tabel gerechtvaardigd, dat de werkcontact-categorieën positiever scoren dan de niet-werkcontact-categorieën. Toepassing van de Fischer-exact-toets laat zien, dat de resultaten in zowel tabel 2.1 als tabel 2.2 significant zijn op 5 %-niveau. Deze uitkomst betekent dan een steun voor de veronderstelling dat het bedrijf als organisatie niet (of nauwelijks) van invloed is op de houding.

Welnu, als het bedrijf niet van invloed is, dan mag men tevens verwachten, dat de scores op de Engelse nationaliteit (waarmee géén werkcontacten zijn) in beide produktie-eenheden niet sterk van elkaar zullen verschillen. In tabel 3 is te zien, dat er slechts kleine verschillen zijn. (In het volgende wordt op deze uitkomst nog verder ingegaan.)

Tabel 3: Verband tussen het werken in produktie-eenheid en de houding ten opzichte van Engelsen

		spinnerij finishing		
van				
'positief'				
houding t.o.v. Engelsen	↓	19	15	34
		17	17	34
		15	19	34
	naar	15	19	34
'negatief'		66	70	N (136)
GAMMA = .14				

## 10 Geldt zowel voor de Turkse als Spaanse nationaliteit, dat werkcontact leidt tot een positiever houding?

Uit het voorgaande bleek reeds, dat werkcontact met buitenlandse werknemers een positiever houding tot gevolg had. Uit deze uitkomst kon echter niet worden afgeleid of dit zowel t.a.v. Turken als Spanjaarden het geval was. Daarom werd daarop volgend het verband tussen werkcontact en houding voor de nationaliteiten afzonderlijk berekend (zie tabel 4). De uitkomsten in deze tabel gaven aanleiding tot de volgende voorlopige conclusie: Voor beide



nationaliteiten geldt, dat werkcontact leidt tot een positiever houding; voor de Spaanse nationaliteit is dit echter in sterkere mate het geval dan voor de Turkse nationaliteit.

Tabel 4: Verband tussen werkcontact en houding voor de afzonderlijke nationaliteiten

		4.1			4.2		
		werkcontact met Turken			werkcontact met Spanjaarden		
		ja	nee		ja	nee	
houding t.o.v. Turken	van 'positief'	29	5	34	26	8	34
		17	17	34	13	21	34
		18	16	34	11	22	33
	naar 'negatief'	15	18	33	5	29	34
		79	56	N (135)	55	80	N (135)
		GAMMA = .39			GAMMA = .62		

Nu dringt zich net als daarstraks bij 'buitenlandse werknemers' de vraag op of de naar aanleiding van tabel 4 getrokken conclusie ook voor de productie-eenheden afzonderlijk opgaat. Splitsing van de tabellen naar productie-eenheid had wel tot gevolg, dat enkele cellen vrij kleine waarden kregen. Het beeld, dat de nieuw gevormde 2 x 2-tabellen te zien gaven, wekte echter de indruk, dat het reeds gevonden verband tussen werkcontact en houding voor beide nationaliteiten in de afzonderlijke productie-eenheden bleef bestaan.

### 11 Verschil in 'waardering' voor de onderscheiden nationaliteiten

Een volgende vraag is: Mag men – mede op grond van voorgaande uitkomsten – nu ook verwachten, dat iemand die wel met Turken werkcontact heeft, doch niet met Spanjaarden, hoger scoort op de Turkse dan op de Spaanse nationaliteit? Dit lijkt niet zonder meer te mogen worden aangenomen. Uit literatuuronderzoek (Nederlands Centrum voor Marketing Analyses N.V. 1968; Wentholt 1972) kwam namelijk naar voren, dat rekening moet worden gehouden met verschil in 'waardering' voor een aantal nationaliteiten. Om na te gaan of het verschil in 'waardering' zich ook bij dit onderzoek deed gelden,

werden de scores op de drie nationaliteiten met elkaar vergeleken met behulp van de Likert-analyse. De Likertschaal voor Turken bevatte 17 uitspraken, die ook alle vertegenwoordigd waren in de voor Spanjaarden en Engelsen verkregen — uit méér uitspraken bestaande — schalen. Om een vergelijking mogelijk te maken is de analyse — maar dan over deze 17 uitspraken — voor laatstgenoemde nationaliteiten overgedaan. De gemiddelde schaalwaarde (bij  $N = 136$ ) was voor de uitspraken over Turken 3.20, over Spanjaarden 3.35 en over Engelsen 3.56. Evenals bij bovengenoemde onderzoeken ziet men hier dus een hiërarchie in 'waardering'.

In het nu volgende worden enkele van de voorgaande bevindingen tegelijk in beschouwing genomen. Er werd een verschil in gemiddelde schaalwaarden gevonden voor de drie nationaliteiten. Het hoogste was deze schaalwaarde voor de Engelsen, waar géén werkcontacten mee waren. In de tweede plaats kwamen Spanjaarden, waar in 55 gevallen werkcontacten mee waren, gevolgd door Turken waar in 79 gevallen werkcontacten mee waren (in tabel 4 staan deze aantallen). Voordien was reeds geconstateerd, dat werkcontact leidt tot een positiever houding. Welnu, met deze bevindingen in gedachten mocht men verwachten, dat:

— voor personen, die met géén van de nationaliteiten werkcontact hadden, de score op de Engelse nationaliteit hoger was dan die op de Spaanse nationaliteit en de score op de Spaanse nationaliteit hoger dan die op de Turkse;

— voor personen, die met zowel Turken als Spanjaarden werkcontact hadden, de score op de Spaanse nationaliteit hoger was dan die op de Turkse.

Onzeker was echter of degenen die werkcontact met Turken hadden, doch niet met Spanjaarden, hoger zouden scoren op de Spaanse nationaliteit (evenzo voor de situatie: werkcontact met Spanjaarden en geen werkcontact met Engelsen).

Om de juistheid van de gestelde verwachtingen na te gaan, werden vervolgens per persoon de totaalscores op de drie nationaliteiten paarsgewijs vergeleken. Dit gebeurde met behulp van de Wilcoxon-toets.<sup>11</sup>

In de spinnerij, waar de meeste geënquêteerden met Turken *en* Spanjaarden werkten, was de uitkomst:

de scores, behaald op de Turkse nationaliteit zijn lager dan die op de Spaanse nationaliteit, terwijl de scores op de Spaanse nationaliteit ongeveer gelijk zijn aan die op de Engelse nationaliteit (Turkse nat. < Sp. nat.  $\approx$  Eng. nat.). Deze uitkomst is niet in strijd met de verwachting.

In de finishing, waar een derde gedeelte werkcontact had met Turken en slechts drie personen met een Spanjaard was het resultaat: de scores op de Turkse en Spaanse nationaliteit zijn ongeveer aan elkaar gelijk, terwijl de scores op de Spaanse nationaliteit lager zijn dan die op de Engelse nationaliteit (Turkse nat.  $\approx$  Sp. nat. < Eng. nat.). Deze uitkomst is evenmin in strijd met

de verwachting.

De conclusies, die men op grond van deze uitkomsten kan trekken, zijn:

- dat naast werkcontact in ieder geval rekening moet worden gehouden met verschil in 'waardering' voor de onderscheiden nationaliteiten;
- dat voor beide produktie-eenheden geldt, dat werkcontact leidt tot een positiever houding, hetgeen een nadere bevestiging inhoudt van een reeds eerder getrokken conclusie.

## 12 Waarom is het verband tussen werkcontact en houding bij de Spaanse nationaliteit sterker dan bij de Turkse nationaliteit?

Tot nu toe is niet duidelijk geworden, waarom het verband tussen werkcontact en houding bij beide nationaliteiten van elkaar verschilt. In het onderstaande worden vijf eventuele verklaringen naar voren gebracht. Waar mogelijk, zal de gedachtingang worden ondersteund door onderzoeksresultaten.

*Mogelijkheid 1* — 'Misschien is de uitkomst het gevolg van het feit, dat Turken in een ander bedrijf werken dan Spanjaarden; d.w.z. misschien is de bedrijfsorganisatie de oorzaak van het gevonden verschil in sterkte'. De gedachte, dat Turken en Spanjaarden in verschillende bedrijven werken is echter niet geheel juist. De meeste werkcontacten waren in de spinnerij en deze contacten waren met zowel Turken als Spanjaarden. Het effect van werkcontact op de houding was hier t.a.v. de Spaanse nationaliteit sterker dan t.a.v. de Turkse nationaliteit. Bovendien is er in het voorgaande al enige aandacht besteed aan de bedrijfsorganisatie. Er werden toen geen aanwijzingen gevonden voor een belangrijke invloed van de bedrijfsorganisatie.

*Mogelijkheid 2* — 'Het werken in een produktie-eenheid, waar buitenlandse werknemers van bepaalde nationaliteit aanwezig zijn, heeft reeds zijn invloed op de houding ten opzichte van deze nationaliteit, ook al heeft men zelf géén werkcontact met hen'. Het is mogelijk, dat het verband tussen werkcontact en houding bij de Spanjaarden geprononceerder was, doordat er een vrij scherpe scheiding was tussen één produktie-eenheid met en één produktie-eenheid zonder Spanjaarden. Voor Turken gold in veel sterkere mate, dat ze in beide eenheden vertegenwoordigd waren. Een aanwijzing voor de gedachte, dat het werken in een produktie-eenheid met buitenlandse werknemers (ongeacht werkcontact) reeds van invloed was, levert het feit, dat geënuqueterden in de spinnerij zonder werkcontact met Spanjaarden vrij 'positief' scoorden t.a.v. deze nationaliteit (al gaat het hier om een klein aantal personen). In de finishing was de score van degenen zonder werkcontact met Spanjaarden op deze nationaliteit daarentegen overwegend 'negatief' (45 van de 67). Verder zagen we bij vergelijking van de scores op de verschillende nationaliteiten via de Wilcoxon-toets (zie blz. 341), dat de totaalscores van de personen in de finishing op de Turkse en Spaanse nationaliteit weinig uiteenliepen. Deze uitkomst was niet in strijd met de verwachting. Tóch kan men zich afvragen of het wel helemaal in strijd met de verwachting zou zijn geweest, als de score op de Turkse nationaliteit hoger was geweest dan die op de Spaanse nationaliteit. In het voorgaande werd weliswaar naar voren gebracht, dat voor beide produktie-eenheden gold, dat de personen zonder werkcontact negatiever scoorden dan de personen met werkcontact. Deze conclusie sluit de mogelijkheid echter niet uit, dat de aanwezigheid van Turken in de

eenheid reeds van 'positieve' invloed is op de houding van de 'niet-werkcontact'-personen. Als de scores van degenen in de finishing zonder werkcontact op beide nationaliteiten weinig van elkaar verschillen, verraadt dit vermoedelijk toch een zekere invloed van de aanwezigheid van de Turken in hun eenheid. De daarop volgende uitvoering van de Wilcoxontoets liet zien, dat er inderdaad geen significant verschil op beide nationaliteiten voor deze groep viel te bespeuren.

Bovengenoemde uitkomsten lijken een reden om aan te nemen dat de loutere aanwezigheid van de buitenlanders (dus ongeacht werkcontact) van invloed is op de houding.

*Mogelijkheid 3* — 'Is het verschil in uitkomst beïnvloed door het feit, dat men met Turken *korter samenwerkt* dan met Spanjaarden?' Wat de periode van werkcontact betreft, kan worden opgemerkt, dat veel Spanjaarden eerder werden aangetrokken dan Turken. In de spinnerij werden reeds in 1964 de eerste Spanjaarden aangetrokken; Turken vanaf 1965, doch vooral in de jaren daarna. In de finishing geschiedde de tewerkstelling van de daar aanwezige Turken op een veel later tijdstip. Ongeveer de helft van de Turken was er op het tijdstip van het onderzoek pas een jaar tewerkgesteld, de overigen slechts gedurende vijf maanden. Hieruit mag men weliswaar niet zonder meer de conclusie trekken, dat alle geënquêteerden uit de spinnerij gedurende een langere periode werkcontacten hebben gehad met buitenlandse werknemers (en dan vooral met Spanjaarden). Enkel van hen waren nog niet zo lang in het bedrijf werkzaam. Uit het enquêtemateriaal valt evenwel op te maken, dat de personen met werkcontact met Turken in de spinnerij een positiever houding hadden ten opzichte van deze nationaliteit dan degenen met werkcontact met Turken in de finishing.

*Mogelijkheid 4* — 'Is het verschil in verband tussen werkcontact en houding beïnvloed door het feit, dat het werkcontact met de Turken minder frequent (d.w.z. *minder contacten per week*) is dan met Spanjaarden?' In de finishing lag de frequentie van contact met buitenlandse werknemers (en wel vooral met Turken) veelal lager dan met de buitenlandse werknemers in de spinnerij. Dit komt vooral, doordat in de spinnerij Nederlanders werden geënquêteerd, die op afdelingen werkten met buitenlandse werknemers, terwijl de in de finishing aanwezige buitenlandse werknemers voor een groot deel op andere afdelingen werkten dan de er geënquêteerden.<sup>12</sup>

Mogelijkheid 3 en 4 samengenomen kan men zeggen, dat het bovenstaande de indruk wekt, dat de duur en frequentie hun invloed deden gelden. Door de globale wijze van vragenstellen kon echter niet worden nagegaan, aan welke van de twee het meeste gewicht moest worden toegekend.

*Mogelijkheid 5* — 'Werkcontact met Spanjaarden is van sterkere (positieve) invloed dan het werkcontact met Turken, doordat bij het contact met Spanjaarden minder barrières zijn te overbruggen. Te denken valt aan barrières ten gevolge van o.a. taalverschillen en cultureel bepaalde verschillen'. Het is voor te stellen dat deze factor van invloed was, waardoor het contact met Spanjaarden veelal intensiever was en meer effect sorteerde.

## 13 Controles op een aantal andere variabelen

In het voorgaande is de vraag of werkcontact leidt tot een positiever houding vrij algemeen benaderd. Er werd geen aandacht besteed aan de invloed van meer persoonlijke kenmerken als leeftijd en godsdienst. Dit zal hierna wel worden gedaan.



*Leeftijd* — Bagley (1973) vond bij een in Nederland verricht onderzoek over houdingen ten opzichte van Surinamers een significante correlatie tussen leeftijd en vooroordeel (zoals gemeten volgens een zes-item vooroordeelschaal); een sterker vooroordeel voor hogere leeftijden. Verder werd bij het onderzoek van het Nederlands Centrum voor Marketing Analyses (1968) geconstateerd, dat Nederlanders van 35 jaar en ouder vreemde groeperingen moeilijker accepteerden dan Nederlanders jonger dan 35 jaar. Geven deze uitkomsten niet aanleiding tot de veronderstelling, dat het gevonden verschil in houding tussen personen met en zonder werkcontact in eerste instantie aan leeftijdsverschillen moet worden toegeschreven? Het volgende is nu mogelijk: 'Het soort werk, waarvoor buitenlandse werknemers zijn ingeschakeld, wordt over het algemeen door jongeren gedaan. Uit de literatuur komt naar voren, dat jongere mensen een positiever houding tegenover 'vreemdelingen' hebben dan oudere mensen. Welnu, dan is het natuurlijk het 'jong-zijn', dat de positievere houding bepaalt'. Als het 'jong-zijn' in eerste instantie de oorzaak is van het gevonden verschil in houding, dan zou het — gezien naast hetgeen in het voorgaande werd gevonden — zó moeten zijn, dat 'leeftijd' en 'werkcontact' in erg sterke mate samenvallen.

Om de samenhang tussen leeftijd, werkcontact en houding na te kunnen gaan, zijn de Kendall rangcorrelatiecoëfficiënt en de Kendall partiële rangcorrelatiecoëfficiënt berekend. In tabel 5 worden de uitkomsten van deze berekeningen weergegeven.

Tabel 5: Verband tussen leeftijd, werkcontact en houding voor de afzonderlijke nationaliteiten

nationaliteit	oorspronkelijke relatie	'zero-order'	partieel gecontroleerd voor	
			werkcontact	leeftijd
Turkse	werkcontact-houding	.22 (.001)*	—	.21
"	werkcontact-leeftijd	.07 (.122)	—	—
"	houding-leeftijd	.18 (.002)	.17	—
Spaanse	werkcontact-houding	.39 (.001)	—	.38
"	werkcontact-leeftijd	.13 (.016)	—	—
"	houding-leeftijd	.23 (.001)	.20	—

\* Achter de 'zero-order' coëfficiënten is tussen haakjes het bijbehorende significantieniveau geplaatst voor  $N = 135$  (in alle zes gevallen).

Uit de tabel komt allereerst naar voren, dat er, wat de Turkse nationaliteit betreft, vrijwel geen samenhang is tussen werkcontact en leeftijd. T.a.v. de Spaanse nationaliteit is er wel sprake van enige samenhang. Wellicht komt dit, doordat werkcontacten met Spanjaarden praktisch geheel zijn geconcentreerd in de spinnerij, waar de (gemiddelde en mediane) leeftijd lager ligt dan in de finishing. Verder blijkt er een vrij sterke samenhang te zijn tussen de houding en de leeftijd.

Duidelijk is echter te zien, dat bij constantheouding van de variabele 'leeftijd' voor zowel de Turkse als Spaanse nationaliteit het verband tussen werkcontact en houding blijft bestaan. Het laatste lijkt reden om aan te nemen, dat het verband tussen werkcontact en houding *niet* door de factor 'leeftijd' kan worden verklaard.<sup>18</sup>



*Andere variabelen* — Vervolgens werd nagegaan of *godsdienst* en *vakbondslidmaatschap* hun invloed deden gelden op de relatie tussen werkcontact en houding. Dit bleek nauwelijks het geval. Gedacht is ook aan de eventuele werking van factoren als *politieke binding*, al zijn over dit laatste geen vragen gesteld. Grote invloed van een dergelijke factor leek — gelet op de wijze, waarop het werkcontact primair tot stand kwam — niet aannemelijk. Op grond van literatuuronderzoek (zie o.a. Allport 1954, 1962; Adorno e.a. 1969) werd het aannemelijk geacht, dat *verschillen in persoonlijkheid* wèl van invloed zijn op de houding. Zo wijzen Adorno e.a. (naast vele andere zaken) onder meer op functionele relaties tussen projectie en repressie enerzijds en rassenvooroordeel anderzijds.

Ook is geprobeerd, na te gaan of er enige invloed was van de *houding van (a) familieleden en (b) vrienden en kennissen*. Hierbij werd niet nagegaan, hoe deze houding in werkelijkheid was, maar hoe deze categorieën *volgens de geënuquêteerden* over buitenlandse werknemers dachten (gunstiger, net zo of ongunstiger als respondent). De indruk op grond van het verkregen materiaal is, dat de invloed van deze variabelen — zoal aanwezig — niet sterk was. Evenmin leek dit het geval te zijn wat betrof de variabele '*woonplaats*'. Aan de respondenten was gevraagd: 'In welke plaats hebt u het langst gewoond?' De verkregen antwoorden werden ingedeeld in vier categorieën, waaronder 'Almelo' en 'Goor'. Bij de vorming van kruistabellen bleek, dat het verband tussen werkcontact en houding bij constanthouding van de '*woonplaats*' bleef bestaan. Aangezien in het voorgaande geen invloed van de afzonderlijke productie-eenheden (één in Almelo en één in Goor) kon worden vastgesteld, lag laatstgenoemde uitkomst wel enigszins in de lijn van de verwachting.

## 14 Het belang van contact

*'Het zich bedreigd voelen in toekomstmogelijkheden'* — In een rapport naar aanleiding van een onderzoek in het Rijnmondgebied (Geyer 1967) wordt opgemerkt, dat bij (Ned.) werknemers gevoelens van solidariteit ten opzichte van buitenlandse werknemers vaak worden overschaduwd door een zekere angst voor concurrentie. Om een indicatie te krijgen voor het zich bedreigd voelen in toekomstmogelijkheden is bij het Twentse onderzoek de vraag gesteld: 'Denkt u dat de Nederlanders kans lopen hun baan te verliezen als er meer buitenlandse werknemers en werknemers op de fabriek komen?' (Een soortgelijke vraag als in het Rijnmondgebied in dit verband werd gesteld.) Enige invloed van deze variabele was bij het onderzoek merkbaar. Wat verder opviel was, dat de groep (van 15), die van mening was, dat Nederlanders *in elk geval* hun baan zouden verliezen, als er meer buitenlandse werknemers(sters) op de fabriek kwamen, voornamelijk uit '*niet-werkcontact*'-personen bestond.

*Het gewerkt hebben op een afdeling, waar buitenlandse werknemers 'hetzelfde werk' deden* — Tot nu toe bleek steeds, dat werkcontact erg belangrijk was. Ook bleek dat de loutere aanwezigheid op een afdeling met buitenlandse werknemers, ongeacht werkcontact, reeds van invloed was. Geen verwondering wekte het dan ook, dat degenen zonder werkcontact, die de vraag 'Hebt u wel eens op een afdeling gewerkt waar buitenlandse werknemers (werknemers) hetzelfde werk<sup>14</sup> deden als u?' bevestigend beantwoordden, positiever scoorden dan de overige personen zonder werkcontact. Dit geldt met name t.a.v. de Spaanse nationaliteit. Voor de Turkse nationaliteit was dit niet voldoende na te gaan, want maar weinig personen zonder werkcontact met Turken hadden op een afdeling gewerkt, waar buitenlandse

werknemers 'hetzelfde werk' deden als zichzelf.

*Contact buiten werktijd* — Nu kan men zich gezien het belang van contact tijdens het werk afvragen of ook het contact buiten werktijd ('vrijtijdscontact') een belangrijke invloed heeft. Een vingerwijzing in deze richting leveren de uitkomsten van een onderzoek van Deutsch en Collins (1951), dat onder vnl. blanke huisvrouwen in raciaal gesegregeerde en geïntegreerde huisvestingsprojecten in New York City en Newark werd gehouden. Zij constateerden, dat de blanke bewoonsters van gemengde projecten een positiever houding ten opzichte van negers vertoonden dan die van gesegregeerde projecten.

Bij dit (Twentse) onderzoek werd 'vrijtijdscontact' op praktisch dezelfde wijze geoperationaliseerd als 'werkcontact'. De vraag was: 'Hebt u *buiten werktijd* gedurende de laatste maand met één of meer buitenlandse werknemers (werkneemsters) gesproken of gebarentaal uitgewisseld?' (zie ook noot 6). Dat werkcontact en vrijtijdscontact niet twee van elkaar onafhankelijke variabelen waren, bleek uit het feit, dat de meeste personen met vrijtijdscontact met buitenlandse werknemers(sters) van bepaalde nationaliteit *tevens* werkcontact met leden van deze nationaliteit hadden. Met name gold dit voor de leeftijdsgroep van 45 jaar en ouder, waarbinnen vrijtijdscontact zonder werkcontact niet voorkwam.

Degenen met werkcontact *plus* vrijtijdscontact met Spanjaarden, hadden een positiever houding ten opzichte van deze nationaliteit dan degenen, die alléén werkcontact met Spanjaarden hadden. Wat de Turkse nationaliteit betreft, deed zich dit verschijnsel nauwelijks voor. Er bleek weinig verschil te zijn tussen de scores van degenen die alleen werkcontact met Turken hadden en degenen, die naast dit werkcontact tevens vrijtijdscontact met leden van deze nationaliteit hadden.

Nu vertonen Spanjaarden over het algemeen qua levensgewoonten een grotere overeenkomst met Nederlanders dan de Turken. De Turken zijn meest islamitisch en hebben o.a. (met de godsdienst samenhangende) sterker van ons afwijkende man/vrouw verhoudingen; factoren, die het contact niet lijken te vergemakkelijken. Veel Spanjaarden zijn bovendien eerder door het concern aangetrokken dan Turken. Misschien is de veronderstelling gerechtvaardigd, dat het bovengenoemde verschil moet worden toegeschreven aan verschillen in de aard van de vrijtijdscontacten.

*Invloed van werkcontact met werknemers van bepaalde nationaliteit op de houding ten opzichte van andere nationaliteiten* — Eén van de in het voorgaande gevonden uitkomsten was, dat de geënuquêteerden uit spinnerij en finishing niet sterk verschillen op hun scores betreffende de er niet werkende Engelsen. Nu bleek de leeftijd óók wat deze nationaliteit betreft een belangrijke rol te spelen; zij het, dat hier het verband tussen leeftijd en houding minder sterk was dan bij de andere twee nationaliteiten. Deze uitkomst maakt niettemin de eerder gevonden uitkomst (GAMMA = .14, hetgeen een iets hogere score betekende voor de geënuquêteerden in de spinnerij, die veelal jonger waren dan die in de finishing) reeds begrijpelijker. Men kan zich daarnaast echter afvragen of werkcontact met buitenlandse werknemers van specifieke nationaliteit ook van invloed is op de houding ten opzichte van (een) andere nationaliteit(en). (Dit zou immers eveneens een positiever score in de spinnerij opleveren, waar de meeste werkcontacten voorkwamen.)

Ook voor laatstgenoemde veronderstelling vindt men een aanwijzing bij Deutsch en Collins. Zoals reeds opgemerkt, werden de raciaal geïntegreerde projecten (projecten, waar én negers én blanken woonden) gekenmerkt door gunstiger houdingen ten opzichte van negers. De onderzoekers troffen in de geïntegreerde projecten echter ook gunstiger houdingen aan ten opzichte van Chinezen, al waren op dit punt

de verschillen tussen de twee typen huisvestingsprojecten niet zo groot. Bewerkingen via de vorming van kruistabellen lieten zien, dat degenen met werkcontact met Turken en/of Spanjaarden een positiever houding ten opzichte van Engelsen te zien gaven, dan degenen zonder dit werkcontact. Deze uitkomst was echter minder uitgesproken, dan waar het verband tussen werkcontact en houding bij de Turkse en Spaanse nationaliteit werd nagegaan (vgl. Deutsch en Collins). Nadat de uitkomsten betreffende de Engelse nationaliteit waren bekeken, werd nagegaan of werkcontact met Turken plus Spanjaarden misschien ook tot een positiever houding leidde, dan werkcontact met slechts één van deze twee nationaliteiten. Het bleek, dat werkcontact met beide nationaliteiten een positiever score te zien gaf dan werkcontact met alleen Turken. Vanwege de kleine aantallen in één van de categorieën kon niet worden vastgesteld of degenen met werkcontact met Turken plus Spanjaarden óók hoger scoorden t.a.v. de Spaanse nationaliteit dan degenen, die alléén werkcontact met Spanjaarden hadden. Het zou wel interessant geweest zijn om na te gaan óf en in hoeverre werkcontact met een 'hoger gewaardeerde' nationaliteit van positiever invloed was op de houding ten opzichte van een andere nationaliteit dan werkcontact met een 'lager gewaardeerde' nationaliteit. Nog een andere bevinding was, dat degenen, die uitsluitend werkcontact hadden met Turken, een positiever houding ten opzichte van de Spaanse nationaliteit te zien gaven dan degenen, die met géén van beide nationaliteiten werkcontact hadden. De invloed van het werkcontact met Turken op de houding ten opzichte van de Spaanse nationaliteit was zelfs vrij groot. Om dezelfde reden als hierboven genoemd (kleine aantallen in één van de categorieën) kon niet worden vastgesteld of uitsluitend werkcontact met Spanjaarden eveneens van positieve invloed was op de houding ten opzichte van de Turkse nationaliteit. De kans op dit laatste is — gezien de reeds verkregen uitkomsten — echter vrij groot.

De uitkomst, dat werkcontact met een specifieke nationaliteit van invloed is op de houding ten opzichte van andere nationaliteiten heeft wellicht ook repercussies voor tabel 4. Immers, velen hebben werkcontact met zowel Turken als Spanjaarden. Men kan zich nu bijvoorbeeld gaan afvragen of de in tabel 4.1 gesignaleerde associatie niet voornamelijk wordt veroorzaakt door het (voor een groot deel) *tevens* werkcontact hebben met Spanjaarden. Het is inderdaad voor te stellen, dat de associatie in deze tabel, indien er uitsluitend werkcontact was met Turken, zwakker zou zijn uitgevallen dan nu het geval was, al moet tevens rekening worden gehouden met enkele gevallen van werkcontact met Spanjaarden in de rechterkolom van tabel 4.1. De veronderstelling, dat het verband tussen werkcontact en houding in het zojuist geponeerde geval zou wegvallen, is daarentegen niet aannemelijk. De invloed van het werkcontact met Turken op de houding ten opzichte van deze nationaliteit was immers duidelijk merkbaar in de finishing, waar het al dan niet hebben van werkcontact in zeer sterke mate betrekking had op uitsluitend Turken (zie b.v. de uitkomst bij de uitvoering van de Wilcoxontoetsen). Bovendien is zojuist de positieve invloed van alléén werkcontact met Turken vastgesteld op de houding ten opzichte van de Spaanse nationaliteit.

## 15 Slotbeschouwing

De resultaten van het onderzoek vormen een ondersteuning van de hypothese, dat Nederlandse werknemers, die 'werkcontact' hebben met buitenlandse

werknemers, die hetzelfde soort werk doen als zijzelf, een *positiever houding* hebben ten opzichte van de nationaliteit, waartoe deze buitenlandse werknemers behoren, dan vergelijkbare Nederlandse werknemers zonder dit contact. Bovendien werd bij het onderzoek de invloed van enkele andere variabelen aangetoond; in het bijzonder was dat de variabele 'leeftijd'. Andere omstandigheden, die een positief effect op de houding hadden, waren:

- het werken in een produktie-eenheid, waar buitenlandse werknemers aanwezig zijn, ook al heeft men zelf geen werkcontact met hen;
- het gewerkt hebben op een afdeling, waar buitenlandse werknemers hetzelfde werk deden als zijzelf;
- het hebben van vrijetijdscontact *in combinatie met* werkcontact (althans met Spanjaarden).

Verder bleek, dat er een positief effect uitging van werkcontact met buitenlandse werknemers van bepaalde nationaliteit op de houding ten opzichte van andere nationaliteiten.

Waarschijnlijk waren ook duur en frequentie van contact van invloed op de mate, waarin werkcontact een positiever houding tot gevolg had.

Wat is nu de draagwijdte van het onderzoek? In de eerste plaats heeft het onderzoek enig inzicht gegeven in de werking van de variabele 'werkcontact' en de invloed van andere variabelen, zodat de resultaten kunnen dienen als hulpmiddel bij het nemen van beslissingen op het gebied van de buitenlandse werknemers. Uiteraard zijn deze resultaten voor het bij het onderzoek betrokken concern het sterkst.

In de tweede plaats kan men zich afvragen, wat het onderzoek heeft opgeleverd met betrekking tot de in par. 2 gemaakte opmerkingen over de relaties tussen verschillende groeperingen in de samenleving. Het werkcontact tussen de buitenlandse en Nederlandse werknemers werd sterk gekenmerkt door:

- gelijke (werk)omstandigheden. De buitenlandse en Nederlandse werknemers verrichtten werkzaamheden die, wat het niveau en de aard ervan betreft, sterk met elkaar overeenkwamen;
- het nastreven van dezelfde doeleinden (het de kost willen verdienen door het beschikbaar stellen van zijn arbeid in het bedrijf);
- het elkaar slechts in geringe mate beschouwen als concurrenten.

In deze omstandigheden bleek (werk)contact een gunstige uitwerking te hebben. Men kan dus zeggen, dat deze bevindingen redelijk in overeenstemming zijn met de eerstgenoemde drie criteria voor contact van Allport. In het onderzoek (dat zich hier trouwens ook maar in geringe mate op richtte) is geen (positieve) invloed van steun van autoriteiten of wet geconstateerd. Op twee plaatsen is de invloed van 'autoriteiten' nagegaan, namelijk waar gevraagd werd naar godsdienst en vakbondslidmaatschap. Godsdienst en vakbondslidmaatschappij van de geënquêteerden bleken nauwelijks van invloed op de re-



latie tussen werkcontact en houding.

Zoals in het voorgaande reeds genoemd, deden bij dit onderzoek ook andere factoren hun invloed gelden. In overeenstemming met een soortgelijke bevinding van Deutsch en Collins (1951) bleek onder meer, dat er een positief effect uitging van (werk)contact met bepaalde nationaliteiten op de houding ten opzichte van andere nationaliteiten. Ook is het feit, dat jongere mensen positiever scoren dan ouderen een bevinding, die (behalve in enkele vrij recente Nederlandse onderzoekingen) elders nu en dan eveneens werd gedaan. Toch doet zich de vraag voor of dergelijke uitkomsten zich zo gemakkelijk naar tijd en plaats laten generaliseren. Deze opmerking wordt tenslotte (mede aan de hand van Murphy e.a. 1937) geïllustreerd. Men kan zich voorstellen, dat het zich openstellen voor veranderingen, i.c. de komst van de buitenlandse werknemers — naast in dit artikel reeds genoemde factoren — sterk afhankelijk is van de mate, waarin men 'vrij is te veranderen'. Dit laatste kan op zijn beurt weer afhankelijk zijn van factoren als overheersing van de ouders in de jeugd en economische onzekerheid. Zo is het bijvoorbeeld denkbaar, dat bepaalde leeftijdscategorieën negatiever staan tegenover de komst van buitenlanders of tegenover andere veranderingen, omdat voor hen de gedragsalternatieven geringer zijn (althans als zodanig — bewust of onbewust — worden gepercipieerd). Murphy e.a. merken dan ook op, dat een dergelijke factor (een, zoals zij het noemen, 'freedom-to-change' leeftijd, die niet voor elke tijd en plaats dezelfde hoeft te zijn) wel eens meer relatie met de houding zou kunnen hebben dan een eenvoudige factor als chronologische leeftijd.

## Noten

- 1 Enige toelichting betreffende de twee laatstgenoemde klassen van factoren is misschien nodig. De fenomenologische benadering houdt zich sterk bezig met stereotypen. De 'stimulus-object'-benadering kiest het groepslid van de 'minderheid' als uitgangspunt; niet slechts als slachtoffer van vooroordeel en discriminatie, maar ook als iemand, die reageert op verdrukking.
- 2 Het begrip 'vooroordeel' wordt in 'The nature of prejudice' gebruikt om een antipathie, gebaseerd op een onjuiste en onbuigzame generalisatie, aan te duiden.
- 3 De spinnerij en de finishing worden aangeduid als produktie-eenheden. Deze onderdelen van het concern, die een tamelijk afgerond geheel vormen, bestaan op hun beurt uit afdelingen (v.b. fijnspinnerij, voorspinnerij).
- 4 Hier wordt enigszins afgeweken van de werkwijze in de scriptie. Daar werd voornamelijk met Likert- en Guttman-analyse gewerkt. Onder meer omwille van de beknoptheid wordt hier alleen op meting van de houding via eerstgenoemde methode ingegaan. Temeer, daar deze benaderingswijze weinig consequenties heeft voor de in de scriptie genoteerde conclusies. Bij de Likert-analyse werd de interne consistentiecoëfficiënt Alpha (die een indicatie vormt voor de unidimensionaliteit) berekend. De coëfficiënt was, in de gevallen waarin gebruik werd gemaakt van een langs deze weg verkregen meet-



instrument, steeds hoger dan .80.

- 5 Om een indruk te geven van de gebruikte uitspraken worden hieronder vier ervan (die betrekking hebben op Turken) afgedrukt:  
'Ik vind het niet erg samen te werken met een Turk';  
'Ik vind het ergerlijk aan dezelfde tafel te eten als Turkse werknemers (bijv. in café of restaurant)';  
'Ik zou niet graag een Turkse werknemer als vriend willen hebben';  
'Ik vind het leuk eens bij een gezin van een Turkse werknemer op bezoek te gaan'.
- 6 Bij het afnemen van de enquêtes (ca. vijf tegelijk) werden steeds dezelfde instructies gegeven. Zo werd bij deze vraag geprobeerd een zodanige toelichting te geven, dat de interpretatiemogelijkheden beperkt zouden blijven. De toelichting gold hier vooral de term 'gebarentaal'. Tevoren was gezegd, dat met de uitdrukkingen 'buitenlandse werknemers' en 'buitenlandse werkneemsters' mensen afkomstig uit landen rond de Middellandse Zee bedoeld werden.
- 7 De laatst genoemde drie antwoordmogelijkheden zijn bij de uitwerking samengetrokken; contacten met buitenlandse werkneemsters werden praktisch niet genoemd.
- 8 Er werden (in de spinnerij) nog wel enkele werkcontacten genoemd met buitenlandse werknemers van andere nationaliteit, met name met Italianen en Marokkanen. Degenen, die deze contacten meldden, hadden op één geval na tevens werkcontact met Turken en/of Spanjaarden.
- 9 De wijze, waarop de meetinstrumenten ('schalen') werden verkregen, wordt nader beschreven in de scriptie.
- 10 Een omschrijving van de associatiecoëfficiënt GAMMA kan men vinden op blz. 178 vlg. van Swanborn (1972).
- 11 Het gaat hier om de 'Wilcoxon-matched-pairs signed-ranks test' (zie Siegel 1956). Bij gebruikmaking van deze toets is steeds een significantieniveau van .001 aangehouden.
- 12 Het op een afdeling werken met buitenlandse werknemers wilde niet per sé zeggen, dat men dan ook 'werkcontact' met de buitenlanders had. Zo was er in de spinnerij een dagploeg aanwezig met uitsluitend Nederlanders, die voor een groot deel helemaal niet met de buitenlanders in aanraking kwamen.
- 13 Aangezien de leeftijd *naast* werkcontact erg belangrijk bleek te zijn (zie tabel 5), werden kruistabellen gevormd om te zien, hoe deze variabele door het materiaal heen zijn invloed deed gelden. Onder meer bleek, dat:  
— bij de leeftijdsgroep van 45 jaar en ouder het hebben van werkcontact niet zozeer wees op een hoge score, doch primair op het hebben van een hogere score dan degenen *binnen* deze leeftijdsgroep zonder werkcontact;  
— degenen, die werkcontact hadden met Spanjaarden én jonger waren dan 45 jaar, praktisch allemaal vrij hoog scoorden op deze nationaliteit (22 van de 24 personen, waar het hier om gaat, hadden een score boven de mediaan).
- 14 Het is mogelijk dat met name de uitdrukking 'hetzelfde werk' doen door de verschillende respondenten niet steeds op gelijke wijze is opgevat.

## Literatuur

Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson en R. N. Sanford, *The authoritarian personality*, New York: W. W. Norton & Company, Inc., 1969 (oorspr.

## L. Bruins Houdingen van Nederlandse t.o.v. buitenlandse werknemers

uitgave 1950).

- Allport, G. W., *The nature of prejudice*. Addison-Wesley Publishing Company 1954
- Allport, G. W., Prejudice: is it societal or personal?, in: *Journal of social issues*, 1962, 18 (blz. 120-134).
- Bagley, C., *The Dutch plural society: a comparative study in race relations*. London: Oxford University Press, 1973.
- Bruins, L., *Houdingen van Nederlandse werknemers ten opzichte van buitenlandse werknemers*. Sociologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, september 1974.
- Deutsch, M. & M. E. Collins, *Interracial housing; a psychological evaluation of a social experiment*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1951.
- Geyer, R. F., *Buitenlandse arbeidskrachten, deel I & deel II*. Resultaten van een onderzoek onder Spaanse en Nederlandse werknemers in het Rijnmondgebied, mei 1967.
- Groot, A. D. de, *Methodologie*. 's-Gravenhage: Mouton & Co, N.V., 1966 (3e dr.).
- Harding, J. & R. Hogrefe. Attitudes of white department store employees toward Negro co-workers. In *Journal of social issues*, 1952, 8, no. 1 (blz. 18-28).
- Krech, D., R. S. Crutchfield & E. L. Ballachey, *Individual in society*, a textbook of social psychology. New York: Mc Graw-Hill Book Company, Inc., 1962.
- MacKenzie, Barbara Kruger. The importance of contact in determining attitudes toward Negroes. In *Journal of abnormal and social psychology*, 1948, 43 (blz. 417-441).
- Minard, R. D., Race relationships in the Pocahontas Coal Field. In *Journal of social issues*, 1952, 8, no. 1 (blz. 29-44).
- Murphy, G., L. B. Murphy & T. M. Newcomb, *Experimental social psychology*. New York: Harper & Brothers Publishers, 1937.
- Nederlands Centrum voor Marketing Analyses N.V., *Rassenvooroordeel in Nederland*. Amsterdam, juni 1968.
- Pettigrew, T. F., Race and intergroup relations. In R. K. Merton en R. A. Nisbet, *Contemporary social problems*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1976 (4e dr.).
- Siegel, S., *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*. Mc Graw-Hill Book Company, 1956.
- Swanborn, P. G., *Aspecten van sociologisch onderzoek*. Meppel: Boom, uitgevers, 1972 (2e dr.).
- Wentholt, H. Th., *Houdingen van Nederlanders t.o.v. etnische minderheidsgroepen in Nederland*. Hilversum, juni 1972.